

Hites Sándor

A történelmi regény

1. A műfajalapító: Sir Walter Scott

Ritka eset, hogy egy műfaj létrejöttét pontosan megjelöljük – a történelmi regény esetében az irodalomtörténet-írás számon tart efféle műfajalapító művet. Az edinburgh-i születésű, addig költőként és balladagyűjtőként ismert Walter Scott (1771–1832) 1814-ben jelentette meg *Waverley* című regényét. A nyomában megszülető, idővel sorozattá növekvő művek, a *Waverley*-regények elsöprő sikeréhez minden bizonnyal írójuk kilétét körüllegő titok is hozzájárult, hiszen (a korban nem példátlan módon) szerző megjelölése nélkül jelentek meg. Scott regényei szerzőségét csak 1827-ben ismerte el.

A *Waverley* az 1745-ös, utolsó jakobita felkelés idején játszódik, amikor a skótok utoljára tettek (sikertelen) kísérletet visszaállítani a Stuart-dinasztia uralmát. A történet szerint egy angol fiatalember, Edward Waverley Skóciába vetődik, bejárja a Felföldet, megismerkedik a klánok életével, s olyannyira magával ragadja életformájuk, hogy maga is részt vesz a felkelésben. Scott angol olvasói *Waverley* együgyűen racionális nézőpontján keresztül nem csupán a valahai történelmi esemény lefolyásával ismerkedhettek meg, hanem a romantika *fenséges* iránti kultuszának megfelelő tájakkal, szenvedélyekkel, románcos történetekkel, illetve sajátos nyelvi idegenséggel is, hiszen Scott skót dialektusban beszéltette szereplőit. A skót nemzeti öntudatra nézve a *Waverley*-regények hatása aligha túlbecsülhető. Sőt, számos, ma ősiként számon tartott skót szokást, elsősorban a jellegzetes viseletet, maga Scott rendszerezett (vagy talált ki), mégpedig regényei egyik legnagyobb rajongója, IV. György brit uralkodó 1822-es edinburgh-i látogatásának előkészületeikor. Ma is ismert skót tárgyú regényei, mint a Donizetti-operáját ihlető *A lammermoor-i nász* (1819), illetve a nemrég filmen is feldolgozott *Rob Roy* (1818) mellett szintén Scott alkotta meg a romantika középkor-kultuszának egyik emblematikus művét, a keresztesháborúk korában játszódó *Ivanhoe*-t (1820).

Walter Scott neve annak ellenére forrt össze a történelmi regénnyel, hogy előtte a barokk heroikus regények is előszeretettel helyezték a maguk bonyolult cselekményét régmúlt korokba, illetve Horace Walpole *The Castle of Otranto*-ja (1764), amely egy másik műfaj, a *gothic*, a rémregény őspéldája lett, szintén a távoli múltban játszódott, sőt, bevezetője a szöveget egy 11. századi kézirat 16. századi átiratának állította. Ám e művekhez képest Scott regényei abban az újszerű benyomásban részeltették olvasóikat, hogy szereplőit a maguk történelmi (vagy a kor szemléletében történetinek érzett) létében állítja eléjük, hogy az események és a környezetrajz jellegzetességei az ábrázolt kor sajátosságaihoz kötődnek, azokból következnek – vagyis mintha figurái hús-vér alakok volnának, történeteik pedig mintegy megelevenítenék a múltat. Scott sajátos hőstípust dolgozott ki: történetileg nem emlékezetes, közepeszerű alak nézőpontjából mutatta be a valahai életvilágot.

Scott sikere révén a történelmi regény nemzetközi műformává lett. A napóleoni háborúk utáni nemzeti ébredések és a romantika historizáló érdeklődésének jegyében fordítások, adaptációk és utánpótlók sokasága bukkant föl szinte minden európai irodalomban. A legismertebbeket említve, angolul Edward Bulwer-Lytton, olaszul Alessandro Manzoni, franciául Victor Hugo és Alexandre Dumas, németül Wilhelm Hauff és Willibald Alexis, Kelet-Európában Lev Tolsztoj, később a lengyel Henryk Sienkiewicz alkotott Scott nyomán – vagy az ő műfajában, de Scott ellenében. Ahogy Szerb Antal rámutatott, Scott követői minden irodalomban megtalálhatóak és „mind hasonlítanak egymásra”. A nemzeti történelem önálló regénytemává

lett, s ez az egész kontinensen hozzájárult a nemzeti azonosság-tudat folytonosságának helyreállításához vagy „kitalálásához”.

Scott műveit széles körben olvasták a 19. századi Magyarországon: több angol utazó följegyezte, hogy meglepve tapasztalta népszerűségét. Egy 1823-ban íródott levele tanúsága szerint Toldy Ferenc is tervezte, hogy lefordítja regényeit, Bajza József pedig *A Román-költésről. Töredékek* című értekezésében (1833) helyezte (Goethe társaságban) Scott-ot az európai regény magyar szerzők számára is követendő változatai közé. Thaisz András 1829-es *Ivanhoe*-fordítása előszavában fejezte ki reményét, hogy hamarosan egy „eredeti Magyar Scott”, vagyis a magyar történelmet a skót mester regényírói módszerével ábrázoló szerző is fellép majd. Ezt a szerepet töltötte be az erdélyi születésű báró Jósika Miklós (1794–1865). Az 1836-ban megjelent, a 16. századi Erdélyben játszódó *Abafi* Scott regényeihez hasonlóan a nemzeti történelem érzékletes megjelenítésének benyomásában részeltette olvasóit. Ezt tükrözi Jókai Mór elragadtatott emlékezése: „Nemzeti alakok, ahogy valóban élniök, szólniök, tenniök kellett; ős típusai a régi magyar sajtáságoknak, úgy odaállítva nemcsak viseletökben, alakjaikban, arcvonásaikban, de lelkök következetes eszmejárásában, tetteik indokaiban, végzetök teljesülésében, hogy mindenkinek azt kelle mondani: ezek valóban a mieink; látjuk értjük őket; velök érzünk, magokkal ragadnak; és ez idők és a helyek, hová magukkal ragadtak, a mi saját történetünk kora valóban, a mi saját hazánk arculatja”.

Az *Abafit* a magyar irodalomtörténeti hagyomány utóbb a hazai regényirodalom „megalapításaként” tartotta számon, de az sem mellékes, hogy ez volt az első magyar regény, melyet lefordítottak valamely idegen nyelvre. Jelesül németre, mégpedig néhány éven belül két különböző változatban is: 1838-ban Lipcsében, 1839-ben pedig (a hazai némettség számára) Pesten. Amikor Jósikát a kiadók „erdélyi Scottként” vagy „magyar Scottként” reklámozták, műveik tematikus vagy narratív párhuzamai mellett Erdély és Skócia történeti, kulturális, illetve földrajzi hasonlóságára is utaltak. A táj és a történelem párhuzamosságai (hegyek közé zárva, birodalmi alávetettségben megőrzött hagyományok) révén voltaképp Walter Scott műfaja vezetett az irodalmi Erdély-kultusz megszületéséhez. Erdély története ekkor válik önálló regénytémává, végigkísérve a műfaj magyar történetét Jókain, Kemény Zsigmondon majd Móriczon át Láng Zsoltig.

2. Önálló műfaj-e?

Visszatérő kérdés, hogy a történelmi regény vajon mennyiben tekinthető önálló műfajváltozatnak. Lukács György, aki a legnagyobb hatású műfajelméleti könyvet írta a történelmi regényről, nem tekintette autonómnak, mivel úgy látta, egyetlen sajátos regénytechnikai vonással sem rendelkezik – Scott műveit és Flaubert *Salammbô*-ját (1862) egyaránt általában a realizmus, vagyis a társadalomtörténeti folyamatokat tükröző elbeszélés kibontakozásához kötötte.

Az a sajátosság, hogy az elbeszélő az ábrázolt eseményeket történeti távlatból szemléli, kétségtelenül számos narratív formában és modalitásban megvalósítható, ám a történelmi regény megújulási képességét éppen ez a meghatározhatatlanság, a műfaji flexibilitás és keveredés adja. A történelmi regény egyaránt kötődhet a romantikához, a biedermeierhez, a realizmushoz, a posztmodernhez, lehet dokumentarikus vagy mágikus realista, horror vagy fantasy, lehet krimi, románc, ifjúsági regény. Ez a sokszínűség tette lehetővé, hogy a műfaj története során nagyon eltérő ízlésű olvasóközönségek érdeklődését váltsa ki, jelentkezzék magas vagy alacsony irodalmi formákban, s a kritikusok tekintsék művészetlennek, vagy értékeljék nagyon sokra.

Szintén a műfaj fennmaradását szolgálta beágyazottsága a történelmi ábrázolás egyéb kulturális formáiba. A lét történetiségének 19. századi tapasztalata, valamint a *történelmi érzék*, vagyis a múlttól való *időbeli* távolság érzékelésének igénye egyéb irodalmi műfajokat is létrehívott vagy átalakított, így a történelmi mondát, balladát, drámát és novellát, illetve az eposzt. A történelmi regény sikere nem csupán utóbbiak népszerűségéhez, hanem regényesedésükhöz is hozzájárult. Kölcsönhatás ugyanakkor nem csak a kapcsolódó irodalmi műfajokkal, hanem a vonatkozó mediális vagy társművészeti környezettel is megállapítható, gondoljunk csak a történelmi festészet és illusztrációk, a színházi jelmez- és kelléktár, a történelmi ünnepek, később pedig a fényképezés és a film szerepére. A történelmi regény kapcsolódott többek közt az építészethez is, nem utolsósorban művelőin keresztül. Scott írói jövedelmeiből vásárolt, majd átépített, anakronisztikus stílusjegyekkel bővített abbotsfordi kastélyát, mely ma turista-látványosság, okkal tekinthetjük a múlt, tulajdonosuk regényeire jellemző megelevenítésének nem-irodalmi megfelelőjének. Hugo regénye, *A párizsi Notre Dame* (1831), amely a történelmet egy épület jelenvalóságában megőrződött nyomok palimpszesztusaként mutatta be, a gótikus építészet megőrzésére hívta föl a figyelmet, s hozzájárult a műemlékvédelem intézményeinek kiépüléséhez.

A történelmi regény lényegi sajátosságát adja, hogy szüntelenül az irodalmiság határterületén mozog. E műfaj törekvései fenntartottak egy sor szempontot, melyeket a „szépirodalom” 19. századi önállósulása egyébként leválasztott önmagáról – vagyis melyek idővel megszűntek esztétikai kérdésnek lenni. Ilyen az igaz/hamis határának kérdése a „hiteles ábrázolásban”, az erkölcsi vagy politikai nevelés a múltnak mint példatárnak a bemutatásában, valamint a komoly tudományokra való előkészítés célkitűzése a tanító jellegben.

3. A magyar történelmi regény

3.a. A történelmi hitelesség jegyében

Jóllehet a Waverley-regények nemzedékeket részeltettek a történelmi múlt megtapasztalásának érzetében, Scott művei a hitelesség benyomását illetően csupán egyfajta, romantikusnak nevezhető írói eszköztárat érvényesítettek. A 19. század során a történelmi ábrázolás hitelességére nézve számos különböző elvárás és norma jött létre, amelyek elvetették Scott módszereit.

A magyar műfajkritikában is kimutathatóak ezek a törések. Az 1830-as években Bajza amellet érvelt, hogy a regényírónak még történelmi tárgy esetében sem az alakok és események szoros utánképzésére kell törekednie, hanem a történelmi elemet alárendelve az esztétikai céloknak forrásait szabadon alkalmazhatja, s például az erkölcsileg példaszerű megjelenítés érdekében akár módosíthatja is. Az 1840-50-es évek fordulóján Henszlmann Imre és Kemény Zsigmond viszont már a nem csupán tárgyi valójában, hanem mentalitásában is hű korrajzot, valamint a valóságos történelmi alakoknak a maguk közéleti viszonyaiban való ábrázolását sorolta az *igazi* történelmi regény „kellékei” közé. Innen nézve a kitalált hős Scott-i perspektívája már nem bizonyult eléggé „históriainak”.

Mindez ugyanakkor nem az irodalmi történelemábrázolás hitelességének fokozatos kimunkálódásáról, hanem a történelem elfogadott megjelenítésének változékonyságáról árulkodik. Mindig más megegyezések érvényesek arra nézve, hogy mi számít megjelenítésre érdemesnek a történelemből, hol és miben fejeződik ki iránya, jelentése, törvényei, valamint

miből adódhat megjelenítésének intenzitása. A történelmi regényben a hitelesség kérdése azért jelentkezett mindig más elvárások jegyében, mert a történelmi hűség benyomása nem a szöveg tulajdonsága, hanem befogadó és mű összejátékában létesül. Ezért szoktathatták Scott után más alkotók más valóság-effektusok érzékeléséhez olvasóikat.

A 19. században a történelmi regény hatáselemei közül a *leírás* volt a történelmi hitelesség egyik legfontosabb fokmérője. Kisfaludy Károly *Tihamér* című elbeszélésében (1824) a romantikus középkor- és hős-kultusz ellenére sem találunk leírásokat, Jósika történelmi regényeiben ugyanakkor már elengedhetetlennek számítottak a vizuális hatásra törekvő festményszerű dekorativitás formái. A táj-, épület-, tárgy- és ruhaleírásoknak az ábrázolás történelmi hitelességének az érzetét is fel kellett kelteniük. A leírások aprólékossága mögött rejlő régiségbúvári szenvedély, a múlt tárgyi emlékeihez való, azok művészi értékétől független ragaszkodás szintén Walter Scott öröksége. Ennek emblemikus példája a szereplők *ruházatának* ismertetése. A maga idejében még nem okozott visszatetszést, hogy a Dugonics András heroikus románjának, az *Etelkának* (1789) belső címlapján az olvasók a honfoglalás kori történet főszereplőit 18. századi kosztümben találták – Jósika regényeiben viszont az öltözet már a történelmi hitelesség felkeltésének egyik legfontosabb eszköze: az öltözet nála a múltat a maga anyagságában teszi elevenné vagy képszerűvé. A Jósikára jellemző illusztrativitással szemben ugyanakkor már Eötvös József regénye, a *Magyarország 1514-ben* (1847) sem pusztán a dekorativitás tekintetében foglalkozott a viselettel: a regény elején olvasható budai körkép a ruházatot a társadalmi osztály és az etnikai hovatartozás jelölőjeként, vagyis motivált társadalmi cselekvések körében hozza szóba.

A szereplők ruházatának Scott-ra jellemző ismertetésében már Carlyle a külsődleges, így lényegtelen részletek hangsúlyozását látta. A ruhaleírások utóbb azért bizonyulhattak a felületes múltábrázolás eszközeinek, mivel ugyan képesek felkelteni a korhűség benyomását, de a történelem szellemi rendjét nem lehet kibetűzni a mégoly aprólékos vagy alapos ismertetésekből sem. Ebben az értékkülönbségben a történelem haladására vonatkozó előfeltevés is rejtett. Szemben ugyanis a politikai vagy vallási összeütközések tárgyalásával, az öltözködés történetiségének megjelenítésekor nincs szükség célulvű folyamatok feltételezésére, vagy arra, hogy az egymást követő jelenségek váltakozásában értelmet keressünk.

A külső és a belső, a felszínes és a lényegi – a dekorativizáló részletezés szemben a korszellem, a személyiség, a társadalmi erők megjelenítésével – a magyar műfajkritikában is meghatározó szembeállítás. Erdélyi János egykorú irodalomtörténeti áttekintésében azért érezte Keményt és Eötvöst magasabb rendűnek, mint Jósikát vagy Jókait, mert az „eszmék tükréent”, „benső lényegében” ábrázolták a történelmet, nem pedig partikuláris, festői „külsőségeiben”. A 20. században Kemény örökségét – Péterfy Jenő jellemzése szerint: a történetíró igényességét és a pszichológus érzékenységét mutató műltszemléletet – majd Móricz viszi tovább, míg a régiségbúvár „fölületen tapadó” szenvedélyét ekkor a történelmi lektűrök „hamis romantikájában” látták kifejeződni.

3.b. Korfestés és példázat

A magyar történelmi regénnyel szembeni legállandóbb elvárás, melyhez szerzői szándék is társult, hogy a hiteles korrajz mellett a történelmet ruházza föl valamely példázatos jelentéssel. A *reprezentáció* és az *allegória* együttese jegyében már Dugonics *Etelkája* is értelmezhető, hiszen egyszerre tekinthető kulcsregénynek (vagyis II. József uralkodásáról készített politikai vitairatnak) valamint a szegedi tájszólásban beszélő honfoglaló magyarok életének és nyelvének a bemutatásaként. Jósika korai regényei, az *Abafi* és *A csehek*

Magyarországban (1839) egyaránt azt hangsúlyozták, hogy a múlt ismerete erkölcsi mintaként szolgálhat a jelen számára. Az *Abafi* a főhős „megnemesülésének” bemutatásával az olvasót saját lelki törvényszerűségeinek tudatosításához kívánja hozzásegíteni. Nem is hatástalanul, hiszen Széchenyi István 1836. szeptember 18-i naplóbejegyzése – „Jobban és nyugodtabban érzem magam! Báró Jósika Miklós Abafiját, 1836, olvasom nagy gyönyörűséggel” – arról tanúskodik, hogy e regény a *Hitel* szerzője számára is elsősorban az erkölcsi fejlődés lehetőségébe vetett hitének megerősítését, s nem a történelmi múltból való ismereteinek bővülését jelenthette.

Jósika kortársai közül a múlt iránt kritikusabb Eötvös a *Magyarország 1514-ben* lapjain a politikai tanítás szolgálatába állította a történelem megjelenítését. A jósikai gyönyörködtető vagy az eötvösi ismeretterjesztő példázatosággal szemben Kemény történelmi regényeiben - *Gyulai Pál* (1847) *Özvegy és leánya* (1855), *A rajongók* (1858), *Zord idő* (1862) - a történelmi tudás és az erkölcsi döntések viszonylagossá tételében rejlett kritikai-példázatos erő: Kemény a példázatalakítás lehetetlenségéről tanított. A Jósika regényeire jellemző eszményítés és erkölcsi mintaadás Jókai műveiben élt tovább, a Jókaira jellemző mitizálás pedig Gárdonyi Géza *Egri csillagok*jában (1901), illetve a nyomukban született beláthatatlan mennyiségű történelmi ifjúsági irodalomban. A törekvés, hogy a szórakoztatáson túl a történelmi regény egyszerre nyújtson történelemábrázolást és erkölcsi-politikai tanítást, a műfaj 20. századi történetében is meghatározó maradt. Móricz szintén a korrajz és a példázat kettőségében gondolkodott. *A nap árnyékáról* úgy nyilatkozott: „túlságosan történelmi korpéppé vált a kezemben újabban. Pedig nem ezzel indultam neki. Én a más kívántam megírni történelmi keretben”.

Az 1990-es években ugyanakkor, amikor a lektűrösödés és az ifjúsági irodalommal degradálódás évtizedei után a történelmi regény újra reneszánszát élte a magas irodalomban, pontosan a korfestés és a példázatalakítás kettőségén igyekeztek túllépni. Darvasi László, Háty János, Hernádi Gyula, Láng Zsolt, Márton László, Rakovszky Zsuzsa és mások művei nem valamely történelmi világ utánképzésére törekedtek, hanem a műfaj bevett hitelesítő eljárásainak lebontására, az elbeszélés öntükrözésére (amelynek ugyanakkor a gyökerei megvoltak, romantikus irónia formájában, a műfaji hagyományban is), valamint a műfaj-történelmi emlékezet átalakítására. A 20. század példaműve, Móricz *Erdély-trilógiája* helyett a heroikus regény, Jókai és az erdélyi emlékirók örökségéhez nyúltak vissza.

E *posztmodernnek* is nevezett történelmi regények egyszerre törekedtek a múlt átértékelésére, valamint a történelmi elbeszélői hagyományok revíziójára. Ehhez az is hozzájárulhatott, hogy a rendszerváltással széthullottak a múlt értelmezésének addigi, részint művileg rögzített keretei. Általános értelemben is megkockáztatható, hogy a történelmi regény nagy korszakai mintha mindig a társadalom saját múltjához való viszonyában előállt válságokhoz kötődnek – jellemző, hogy a reformkorban, az 1850-60-as években, illetve Trianon és a rendszerváltás után alig említhető jelentékeny prózairó, aki ne alkotott volna ebben a zsánerekben. A műfaj kifáradása pedig mintha egybeesnék a történelem jelentéseinek (részben politikai motivációjú) mozdulatlanságával, mint a dualizmus vagy a Kádár-korszak egyes időszakai.

4. Történetírás és regényírás

A történelmi regény megítélése elválaszthatatlan a történetírásétól. Már Balogh Sámuel 1824-es értekezése (*A' Románokról*) is ebben az értelemben tekintette köztes műformának: a

„Históriai Románok (...) külön köz nemet alkotnak, melyet sem csupa költésnek, sem csupa történet írásnak nem mondhatunk”.

A történeti tárgyú irodalom megítélése mindig illeszkedett a történettudomány önmagáról alkotott képének változásához, hiszen vagy az aktuális történetírói konvenciók szerint készült, vagy azok ellenében. A műfaj történetével egyidős a kérdés, hogy mi volna üdvösebb, ha a történész befolyásolná az írókat, vagy éppen ez utóbbiak tevékenységéből vonna le következtetéseket a magáéra nézve. A történetíró és a regényíró rokonságára vonatkozó legnagyobb hatású korabeli elgondolás Wilhelm Humboldt *A történetíró feladatáról* (1821) szülő eszmefuttatásában található. Eszerint mikor a történész elbeszéléssé formálja a tényeket, az adatok közti hézagok kitöltésében képzelőereje van segítségére. Humboldt itt nem a *fantáziára* utal, hiszen a történésznek nem *kitalálnia* kell valami nem létezőt, hanem művészi egységbe rendeznie vizsgálódásainak tőle függetlenül is létező tárgyát.

A kor legjelentősebb angol történésze, Macaulay 1828-as esszéje (*History*) hasonló megfontolásból indítványozta, hogy a történetírás megújításához a történésznek Scott elbeszélő művészetével kell forrásait feldolgoznia. Augustine Thierry a normann hódításról írott művében, *Histoire de la conquête de l'Angleterre* (1826), az *Ivanhoe* nyomán vett föl forrásai közé a szóbeliséghez kötődő irodalmi műfajokat is, mint a ballada és a legenda, sőt, ezekben a hódítóval szembeni politikai ellenállás formáit látta. Scott hatása ugyanakkor nem minden korabeli történészi módszertan felől nézve rémlett kívánatosnak. A német historizmus legjelentősebb képviselője, Leopold Ranke (művészetből tudományá igyekezvén alakítani a történetírást) éppen az ő regényeinek a középkorról alkotott képétől határozta el magát, jóllehet éppen azért, mert a történeti valóságot „szébbnek és érdekesebbnek” találta, mint a fikciót.

Míg a történetíró művészi elrendezésre törekedett, addig a regényíró azt kívánta jelezni, hogy igazolható történelmi forrásanyagból merített. Ezt célozta a történelmi regények (szintén Scott nyomán elterjedt) bőséges jegyzetelése, vagy az a gyakorlat, hogy a tudományos apparátust beemelték a regény szövetébe, mint Manzoni és Hugo, akik hosszas dokumentarikus fejezeteket és tudományoskodó eszmefuttatásokat illesztettek a szövegbe. Az imagináció romantikus felértékelésének jegyében ugyanakkor a regényíró sajátos lehetőségét jellemzően abban látták, hogy a történetírónál érzékletesebben és átélhetőbben ábrázolhatja a múltat. Ahogy Manzoni, *A jegyesek* (I promessi sposi, 1827) szerzője *Del romanzo storico* (1850) című esszéjében érvelt: a történelmi regényíró a történelem csontvázából csinál újra hús-vér alakot. Hasonló időszakban idehaza Gondol Dániel értekezése utalt arra, hogy Scott vagy Bulwer műveiből „a népeletet, szokásokat, gondolkodás- és érzelemmódot (...) sokkal kimerítőbben megtanulhatni”, mint a történetírók munkáiból, de a posztmodern regényíró, Umberto Eco is amellet érvelt, hogy Manzoni regényeiben „Az események, a szereplők kitaláltak, s mégis olyasmiket mondanak el a korabeli Itáliáról, amit a történelemkönyvek sohasem fogalmaztak meg ehhez fogható világossággal”.

A 19. század közepén Magyarországon is a kölcsönhatást hangsúlyozták. Kemény Zsigmond szerint „a regény műzsája” is köszönettel tartozik Macaulay-nak, hiszen utóbbi Angliatörténete „kész anyagot” nyújt az irodalmi feldolgozásnak – az irodalom hatásának pedig azt látta, hogy a korábbi, szárazabb munkákkal szemben Ranke és Thierry történetírása szépírói szemmel is „vonzó olvasmányokat” eredményezett. A *téma és az elbeszélés mód* mellett a kölcsönösség a *közvetített tudás* tekintetében is jelentkezett. A történelmi regény eszerint a történeti tudat társadalmi formálásában is szerephez juthat, a műfaj a hozzáértők és a laikusok közti távolságot hidalná át. Ahogy a *Magyarország 1514-ben* bevezetőjében Eötvös

indítványozta: a történettudomány a maga kutatásaival alapozza meg a történeti tárgyat megjelenítő szépirodalmat, hogy aztán az a társadalom szélesebb körével ismertethesse meg az előbbi fölhalmozta tudást.

A kölcsönösség jegyében születhettek romantikus regényírók tollából is történelemkönyvek, mint Jósikától *A magyarok őstörténelme* (1861) vagy Jókaitól *A magyar nemzet története regényes rajzokban* (1854-1860). Az olvasmányosan megírt történeti munka műfaja az 1850-es évek egyik lényegi célkitűzésével, a tudomány népszerűsítésével állt összefüggésben. Amikor viszont a történelemmel való foglalatosság (mint a tudományok többsége) a 19. utolsó harmadára Magyarországon is saját intézményekkel rendelkező hivatássá vált, az elhatárolódás vált jellemzőbbé. Gyanúba keveredtek a történelmi regények történetírói gesztusai, a hozzáfűzött történeti jegyzetek, hiszen a hivatása határait őrző történész szemében a regényíró forrásai feltüntetésével olyan hozzáértés elismerésére formál igényt, mellyel voltaképp nem rendelkezik. Innen nézve a regényíró gyanakvással fogadott vagy kártékony dilettánsnak bizonyult, aki a maga szórakoztató céljai jegyében meghamisítja vagy mitizálja a (tudomány által föltárható) valóságos múltat, megtévesztve a laikus olvasót.

5. Irodalom és piac: a történelmi regény mint bestseller

Sajátos és jellemző egybeesés, hogy a romantika kora egyszerre hozta el tiszta, érdekmentes, önmagában vett (esztétikai) érték eszményét és az irodalmi *piac* megjelenését, amelyben a műalkotások a társadalom fogyasztási szokásai közé sorolódtak. Különösen a regényirodalmat hatották át a kereslet-kínálat összefüggései, s ez alól a történelmi regény sem volt kivétel. Sőt, művészet és kereskedelem, irodalom és a piac 19. századra jellemző együttállását sok tekintetben éppen Walter Scott sikere teremtette meg: Scott alkotásmódja határhelyzetet képviselt, sajátosan keveredett benne a szóbeli kultúra hagyománya és a megjelenő regényipar. Balladák gyűjtőjeként és szerzőjeként felidézte az énekmondó, a bárd szerephagyományát, de az egyik első bestseller-írónak is tekinthetjük.

A reformkorban az írás és a vagyonosodás kapcsolata a magyar literátorokat is foglalkoztatta, s ebben a tekintetben megint csak Scott volt a viszonyítási pont. Ahogy Bajza arról egy 1832-es cikkében tudósított: „Mit a hírlevelek Scott Walter írói jövedelméről mondanak, bámulatra ragadja az olvasót, s felülhalad talán minden más írói jövedelmeket, melyek felől a régi s újabb korokban valamit hallottunk”. Scottban tehát idehaza afféle regénykészítő iparost, irodalmi vállalkozót is láttak, s ez a szerepminta Jósika és Jókai pályáját is meghatározta. A 19. századi magyar történelmi regényben sem pusztán a nemzetnevelés eszközt, hanem anyagi hasznot hozó kereskedelmi vállalkozást is láthatunk. Jósika életműve felfogható folyamatos közönségigényt betöltő, vagyis használatra szánt regénytermelésként. Jókai pályája korai szakaszában írott két történelmi regénye, az *Erdély aranykora* (1852) és a *Török világ Magyarországon* (1853) azért is készült Jósika modorában, mert ezekkel a műveivel Jókai az ekkor már brüsszeli száműzetésében élő, a hazai publikálástól elzárt idősebb pályatárs piaci helyének elfoglalására is törekedett.

6. Irodalom és politika: a történelmi regény és a nemzeti érzület

A történelmi regényt gyakran kapcsolatba hozták a nacionalizmussal. Joggal, hiszen a műfaj fontos szerepet játszott a nemzetek „kitalálásának” romantikus erőfeszítéseiben – a nemzeti önismeretre tett hatását ugyanakkor nem mindig látták üdvözlendőnek. Utóbb nemcsak a történeti tévhitek, hanem a nemzeti elfogultságok terjesztésében is fölvetették az írók

felelősségét, mondván, a történelmi regény eszményítő múltképe különösen Kelet-Közép-Európában nehezítette meg az önismeret érvényes formáinak kialakulását.

A történelmet vélhetően a pártatlanságot vélelmezve vagy célul kitűzve is szükségképp ki-ki a saját, illetve valamely etnikai vagy kulturális közösség szemszöge felől írja. A múlt térben és időben is eltérő nézőpontokból megjeleníthető: ezek a perspektívák összemérhetőek, ám kétséges, hogy vajon létezhet-e egyáltalán (és kinek a szemszögéből volna megpillantható) az önazonos múlt. Ahogy Jókai megjegyezte az *Egy az Isten* (1876–77) jegyzeteiben, Clio, a történelem múzsája „kacérkodik minden nemzettel. Ugyanazt a történetet másképp mondja el a franciának, másként az angolnak”.

Az etnikai ellentétek kialakulásában és fennmaradásában egyoldalúság kizárólag a romantika vagy a történelmi regényírók szerepét hangsúlyozni. A historista vagy pozitivisták történések, akik saját illetékességüket ráadásul a múlt leírásainak irodalmi változatait elvetve hangsúlyozták, hasonlóan fontos szerepet játszottak a nemzeti múlt ideológiáinak kialakításában. A történelmi regény ugyanakkor már 19. századi változataiban sem csak mitizáló (Jókai és később Gárdonyi), hanem akár kritikai szemszögből (Kemény és Eötvös) is szolgálhatott a nemzethez tartozás kifejezőjeként. Arra is található példát, hogy a műfaj politikai üzenete éppen a kiengesztelődést szolgálja: amikor az *Ivanhoe*-ban Scott azt a kérdést járja körül, hogy a normann hódítók és a szász őslakosok konfliktusából miként állt elő az angol nemzet és az angol nyelv, a maga kora történelmi-politikai ellentéteinek feloldását célozta. Móricz trilógiája pedig – amelyben Németh László aktuális politikai tanítást is látott – arra is figyelmeztetett, hogy a közösség megmaradása, kulturális identitásának megőrzése nem tekinthet el az etnikai heterogeneitás elfogadásától.

A történelmi regények mára jócskán vesztek identitásképző hatásukból, ám ezzel nem tűntek el az előítéletek, s egyes regényírók befolyása ma is kimutatható bizonyos történelmi magyarázatok közkeletűségére nézve.

Felhasznált irodalom és ajánlott irodalom

Bajza József: *A Regény–költészetéről. Töredékek = Bajza Összegyűjtött Munkái*, Negyedik Kötet, Heckenast, Pest, 1863, 104–137.

Bajza József, *Scott Walter írói jövedelme = Bajza József elfeledett írásai*, Magvető, Bp. 1984, 128–129.

Balogh Sámuel, *A' Románokról*, Tudományos Gyűjtemény 1824/4. 70–91.

Bényei Péter, *Reprezentáció és allegorizáció (Kemény Zsigmond: Zord idő)*, Alföld 2003/1. 60–78.

Bojtár Endre, *A romantika a kelet–európai irodalmakban = Keresztutak. Közép–és kelet–európai összehasonlító kultúrtörténet*, szerk. Berkes Tamás, Balassi Kiadó, Bp. [1999.]

David Brown, *Walter Scott and the historical imagination*, Routledge-Kegan Paul, London 1979.

Thomas Carlyle, *Sir Walter Scott* [1838], = Uő, *Critical and Miscellaneous Essays*, vol VI., Chapman and Hall, London 1907. 21–80.

Umberto Eco, *Széljegyzetek A rózsá nevéhez*, ford. Schéry András, Nagyvilág 1987/4. 579–601.

Erdélyi János, *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból* (1855) = Uő, *Válogatott művei*, Szépirodalmi, Bp. 1986.

- Ina Ferris, *The Achievement of Literary Authority. Gender, History and the Waverley Novels*, Cornell University Press, Ithaca – London, 1991.
- Gondol Dániel, *Regény és dráma párhuzamban*, A Kisfaludy–Társaság Évlapjai 2.k.1841. 55–255.
- Jerome de Groot, *The Historical Novel*, Routledge, London 2009.
- Henszlmann Imre, *A történelmi regény*, Magyar Szépirodalmi Szemle 1847. II. 241–245, 264–269.
- Wilhelm von Humboldt, *Válogatott írásai*, ford. Rajnai László, Európa, Bp. 1985.
- Wolfgang Iser, *A fiktív és az imaginárius. Az irodalmi antropológia ösvényein*, ford. Molnár Gábor Tamás, Osiris, Bp. 2001.
- Jókai Mór, *Jósika Miklós emlékezete*, Kisfaludy–Társaság Évlapjai. Új Folyam. III. 1865/67. 324–342.
- Kemény Zsigmond, *Élet és irodalom*, Szépirodalmi, Bp. 1971.
- Lukács György, *A történelmi regény*, Magvető, Bp. 1977.
- The Miscellaneous Writings of Lord Macaulay*, vol. I., Longman, London 1860.
- Németh László, *Móricz Zsigmond: Erdély* [1935] = Uő, *Két nemzedék*, Magvető – Szépirodalmi, Bp. 1970. 530–533.
- Péterfy Jenő, *Báró Kemény Zsigmond mint regényíró*, = Uő, *Válogatott művei*, Szépirodalmi Bp. 1983. 550–585.
- Leopold von Ranke, *Zur eigenem Lebensgeschichte*, Verlag von Dunder & Humblot, Leipzig, 1890.
- Hayden White, *Romantic Historiography* = Uő, *A New History of French Literature*, ed. by Denis Hollier, Harvard University Press, Cambridge (Mass.) – London, 1989. 632–638.